

JIRMIJAHU JOVEL

SPINOZA – AZ ELSŐ VILÁGI ZSIDÓ?

R

itkaságszámba megy, hogy egy filozófus olyannyira magányos legyen, mint Spinoza volt. Dacára a romantikus legendának, ez a magányosság nem társadalmi természetű volt. Épp ellenkezőleg: Spinozának különleges

képessége volt barátságok kötésére, s környezetében megtalálhatók a lojális barátok éppúgy, mint a vizsgálódó szellemű értelmiségiek. Néhány barátja még megélhetéséről is gondoskodott, úgyhogy eloszlathatunk egy másik legendát is, miszerint a magányos és száműzött Spinoza az éhhalál küszöbén arra kényszerült volna, hogy lencsecsizolásból tartsa el magát – ami végső soron csak halálát siettetette. Spinoza csakugyan szert tett bizonyos kiegészítő jövedelemre e különösen megerőltető mesterség révén, de főleg azért foglalkozott vele, mert érdekelték annak az optikának a problémái, amely épp akkoriban ment át hatalmas fejlődésen.

„Mi van a voorburgi zsidónkkal?” – kérdezi Christian Huygens – a nagy holland tudós –, testvérét egy Franciaországból írott levélben, s e kérdés arra utal, milyen újabb eredményeket ért el versenytársa a lencsecsizolásban. E kérdés megfogalmazása révén Huygens nemcsak azt a tényt világítja meg, hogy Spinoza előszeretettel foglalkozott úttörő jelentőségű technológiai kutatásokkal, hanem közvetve azt is jelzi, milyen volt Spinozának, mint zsidónak az egzisztenciális helyzete. Annak ellenére, hogy a zsidó közösség 1656-os hivatalos határozata átokkal sújtotta, s hogy közömbös volt a zsidó törvények iránt és megtagadta Izrael Istenét – éppúgy persze, ahogyan minden más történelmi vallás istenét mindezek ellenére tehát mégiscsak úgy tekintették őt, mint a „mi voorburgi zsidónkat”. Így volt ez még azt követően is, hogy csatlakozott a tudósok nemzetközi közösségéhez.

Spinoza így a modern zsidó helyzetét példázza – aki világi, *asszimilacionista* vagy esetleg nemzeti, anélkül azonban, hogy ő maga pontosan köthető volna e kategóriák bármelyikéhez. Számptalan zsidóra várt hasonló sors a következő századokban. A világi zsidók a zsidó néphez (vagy nemzethez) való tartozás értelmében próbálták meghatározni zsidóságukat, az *asszimilacionisták* pedig el akarták hagyni népüket, s föl akartak oldódni a pogány társadalomban. A pogányok számtalan ellenséges *attitűdje* azonban a legtöbbször visszavetette őket (vagy épp csak az, amit Sartre „tekintetnek” nevez), vissza pontosan abba a zsidó egzisztenciális helyzetbe, amelyből menekülni akartak. Spinoza maga is érzékel-

te, hogy a zsidó képtelen elhagyni ezt az állapotát, de nem tudott más alternatívát kínálni.

A tény, hogy a világ zsidónak tekintette, magányosságának egyik jele volt. Nem volt hajlandó azonosulni korra egyetlen kulturális vagy vallási csoportjával sem. Intellektuálisan a saját útját járta, maga volt az individuum par excellence, aki elvárja, hogy pusztán a saját privát lényé és hitelvei alapján határozódjék meg, ne pedig valamely társadalmi vagy történelmi vonatkoztatási rendszer lássa el az identitáshoz szükséges alkotórészekkel. Az egyetlen kötődés, amelyet Spinoza – legálabbis teoretikusan – elfogadott, politikai jellegű volt. Önmagát a Németalföldi Köztársaság polgárának tekintette, amelyet még „hazájának” is nevezett. Mégis, sok

ILLUSZTRÁCIÓ A SZARAJEVŐI HAGGÁDÁBÓL
(14. SZÁZAD ELEJE)

A PORTUGÁLIAI CASTELO DE VIDE, AZ EGYKORI ZSINAGÓGA BEJÁRATA

tekintetben (etnikai, nyelvi s részben még politikai tekintetben is) idegenként élt abban az országban, csak nemrégiben bevándorolt szülők gyermekeként, akiknek spanyol, illetve portugál eredetű családja épp Németalföld két ősellenségéhez kapcsolódott. Ha a vallást nézzük, családja kezdetben zsidó volt, aztán több generáción át hivatalosan katolikus (marannus), majd újra zsidó. E vallási kettősség egyik pólusát sem lehetett egykönnyen összeegyeztetni a fiatal Németalföldi Köztársaság uralkodó kálvinista kultúrájával.

Spinoza a teljes jogú polgár ama státusát sem élvezhette, amely megadatott a született keresztényeknek. Minthogy Amszterdam portugál-zsidó negyedének viszonylag idegen miliőjében született, valószínűleg nem beszélte teljesen folyékonyan az ország nyelvét. Valójában még azt sem tudjuk, hogy – ha volt egyáltalán – melyik volt az anyanyelve. Gyermekeként otthon nyilvánvalóan portugálul beszélt, ám ugyanakkor spanyolul is megtanult, s felnőttként alkalmi olvasmányai (útleírások, drámák, történelmi művek stb.) spanyol nyelvű művek voltak. Később megtanult latinul, s ezt a tudását filozófiai tanulmányai során alkalmazta. Már korán tudott héberül is, ám nem az élő nyelvet ismerte, hanem a tanítás és a jesiva tudós nyelvét. A hollandot pedig csupán mintegy ozmózis révén „szedte föl”; megtanulta azt, amire a gyakorlati életben szüksége volt, anélkül azonban, hogy igazán aktív nyelvét vált volna. Csupán egyetlen írása, a halála után mintegy kétszáz esztendővel fölfedezett *Rövid tanulmány* maradt fenn holland nyelven, ám a filológusok egy része úgy véli, hogy ez valójában Spinoza latin szövegének valaki más által készített fordítása.

Melyik volt hát Spinoza nyelve? *Egyik sem.* Sok zsidóhoz hasonlóan ő is poliglott volt, nem volt egyetlen olyan nyelv sem, amelyben kizárólagosan és igazán otthon lett volna, s amely így uralta volna életét, szemantikai univerzumát. Olyan közösség sem volt, amelyhez hozzátartozott volna. Miután elhagyta a zsidó közösséget, sohasem integrálódott teljesen a holland köztársas-

ságba. A hozzá való kötődés inkább elvont politikai tény volt, mintsem élő tapasztalat. Spinoza az államot az individuum közvetlen vonatkoztatási rendszerének tekintette, a vallások, az egyházak, a korporációk vagy bármely más olyan testület közvetítése nélkül, amely úgy véli magáról, hogy „államot alkot az államban”. Ez az intellektuális álláspont azonban jelentősen eltér a kötődés egzisztenciális értelmétől.

Ez az eltérés valóságos szakadékká mélyült, amikor 1672-ben megdöntötték a kormányt, és meggyilkolták Johann de Wittet, a köztársaság és az uralkodó pénzügyi körök vezetőjét, akit Spinoza támogatót, sőt talán még barátjának is tekinthetett. „Ultimi barbarorum!” (A barbárság csúcsa!) – kiáltott föl Spinoza, amikor de Wittet és fivérét a tömeg felnégyelte Hága központjában – alig néhány háztömbnyire Spinoza lakásától –, miközben a rend őrei csak figyelték az eseményeket. Spinoza reakciója nem korlátozódott arra a pillanatra. A meggyilkolt köztársasági vezető testébe behatolt kés megsebezte Spinoza politikai testét is. A monarchia visszatérésével egyúttal erősödött a tömeg uralma is, hiszen az Orániai-ház annak a populáris tömegnek köszönhető erejét, amely támogatta a liberális polgárság elleni harcát. A monarchia és a tömeg – ez volt az a két, lazán összekapcsolódó politikai erő, amelyre Spinoza egész életében érzékeny volt. A köztársasági kormányzat fölszámolása után Spinoza föltehetőleg nemcsak (vagy nem szükségképp) eredete vagy nonkonformista gondolkodása miatt kötődött kevésbé az országhoz, hanem azért is, mert képtelen volt megtalálni a helyét az uralkodó politikai gyarkolatban, és képtelen volt elfogadni értékeit.

Abban a korszakban, amelyben láthatólag bárki is csak úgy létezhetett és tehetett szert identitásra, ha beilleszkedett valamely elismert vallási keretbe, Spinoza, a tipikus individuum, elhagyta a zsidó zsinagógát, de nem csatlakozott egyetlen egyházhoz sem. Nem keresztelkedett meg, s nem lépett be egyik németalföldi radikális szektába sem, sem a mennoniták, sem a remonstránsok közé, jóllehet politikai álláspontjuk egyes elemeivel egyetértett. Nem lett kvéker sem, bár kiközösítése után egy ideig a kvékerektől kapta megélhetéséhez szükséges jövedelmét, de nem csatlakozott a kollegiánusokhoz sem, akik közt rijnsburgi korszakában élt, s akik közt barátokra és tanítványokra lelt.

Spinoza egészen kivételes jelenség volt még a racionalista filozófusok között is. Átlépte Descartes és Leibniz konceptuális univerzumának határait, éppúgy, mint a szkeptikus deizmuséit vagy a tradicionális hit világáét. Az említett gondolkodók posztulálták „a filozófusok Istenét”, mint racionalista rendszereik részét, ám ugyanakkor megtartották világon kívüli funkciójában, mint teremtőt és mint első okot. Egyedül Spinoza nem tulajdonított Istennek efféle szerepet. Istent ő inkább magával a világegyetem totalitásával azonosította. Istenkonceptiója csakugyan *sui generis* a filozófia évkönyveiben. Mindennek következményeképp nemcsak a tradicionális filozófiai álláspont képviselői utasították el és

vetették meg Spinozát, hanem a karteziánus újítók és forradalmárok is.

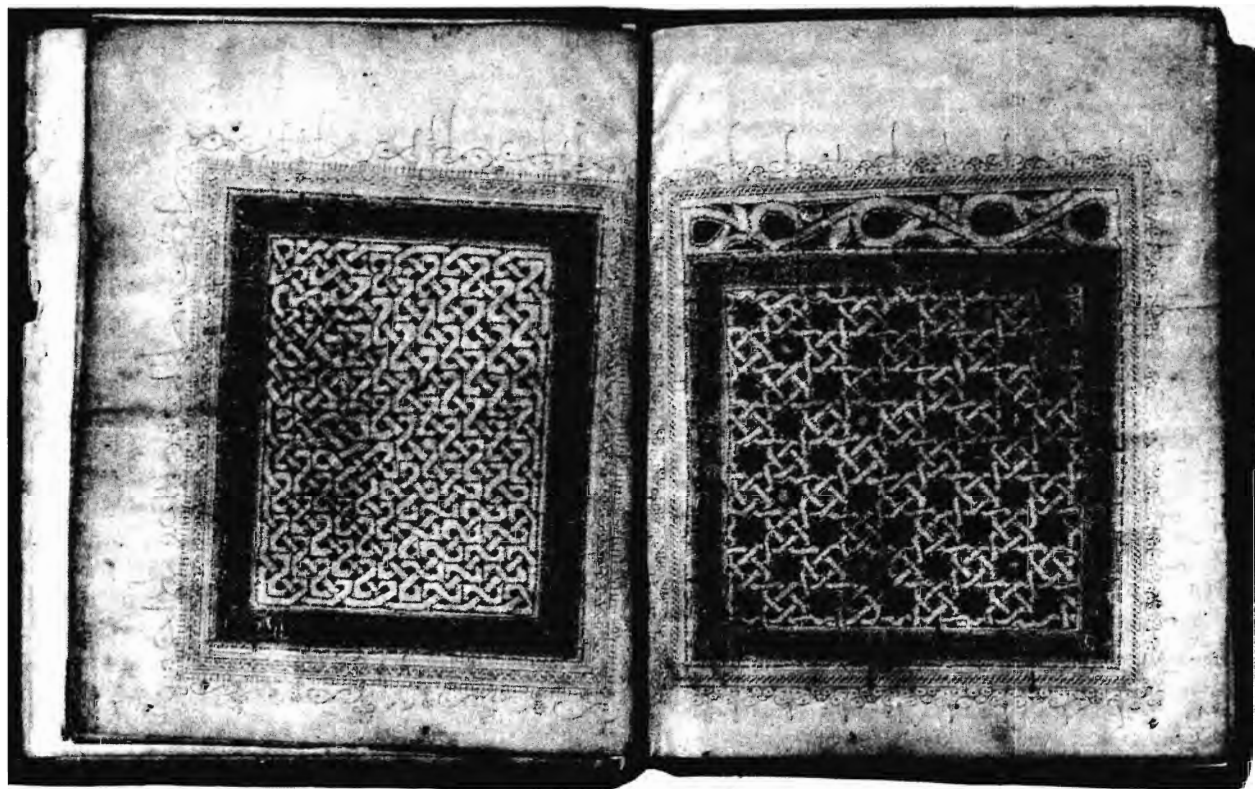
Isten és a világ azonosítása a judaizmus és a kereszténység mélyebb elutasítását vonja magával, mint a szokásos ateizmus. Spinoza nem elgészik meg azzal, hogy nincs Isten, vagy hogy csak a „lenti”, természeti világ létezik. Ez a felfogás maga is még a keresztény világképben gyökerezik. Spinoza, ezzel ellentétben, azt állítja, hogy a világ és Isten azonosítása révén maga az immanens valóság tesz szert isteni státusra. Csak a kereszténység tekinti az itt és most világot oly alacsony rendűnek és oly jelentéktelennek, hogy annak a transzcendens Istennek a tagadása, amely értelmet ad neki, megfosztja e világot mindennemű jelentőségtől. Az újkori szkeptikusok és ateisták problémája és nyugtalansága a gyökereket tekintve általában keresztényi, s a kereszténység kategóriáinak függvénye. Spinoza sokkal radikálisabban veti el a keresztény (és zsidó) kategóriákat, mint a szokásos ateisták – s mint ilyen, kivételesnek számít közöttük is.

S csakugyan, a szekularizáció spinozai explikálása a modernség igazi úttörőjévé teszi őt. Ám az épp általa bejelentett új alapelv nem változtathatta meg saját életét, mint individuumét, hiszen ez az alapelv a társadalmi realitásban még megvalósíthatatlan volt. Az az egyedi individuum, aki megjelenítette, arra ítéltetett, hogy – egy fontos értelemben – a magányos létezés keresztjét hordozza. A vallási kötődés volt az individuum engedélye arra, hogy belépjen a társadalomba. Lehetséges volt, hogy valaki elutasítsa a katolicizmust, de csak

azzal a feltétellel, hogy ugyanakkor protestáns (lutheránussá, kálvinistává stb.) vagy – kivételes esetekben – mohamedánná vagy zsidóvá váljon. De minden történeti vallás elutasítása egyszersmind a társadalmi egzisztenciális elszigeteltséget jelentette. Az, hogy az ember egyedül a szekularizálódott politikai test tagja abban a korszakban még nem volt a társadalmi azonosság alkalmazható módozata – ahogyan ennek fölfedezésére Spinoza is rákényszerült. Mindazonáltal ő a saját személyében artikulálta és példázta azt, aminek aztán a megfelelő időben a modern élet átfogó princípiumává kellett válnia.

Ugyanezt mondhatjuk el Spinozának saját népéhez való viszonyáról is arról, amit a zsidó élet szekularizálásának nevezhetünk. Egyedül és elidegenedve képviselte azt, amit a későbbi generációk „zsidó szekularizmusnak” neveztek el.

Spinoza zsidóságról alkotott képe a későbbi zsidó reformerek és az antiszemiták számára egyaránt hasznosnak bizonyult. Számára a zsidóság alapvetően politikai vallás, amelyre specifikusan a régi hébereknek volt szükségük a teológiai kormányzat alapzataként. Amikor a Templomot lerombolták, és a zsidókat megfosztották a politikai értelemben vett létezésétől, vallásuk is értelmét veszítette. A zsidóság történetileg túlhaladottá és ellentmondásossá vált, mivel a zsidó vallás politikai természete már nem felelt meg a diaszpórában élő zsidóság nem politikai létezésének. Ha nem létezik a zsidó politikai test, a zsidó vallás is fölösleges. E nézet alátámasztása érdekében Spinozának egyfajta társadalomtör

TELJES BIBLIA BARCELONÁBÓL, 14. SZÁZAD VÉGE. PÁRIZSI NEMZETI KÖNYVTÁR

téneti elemzésre kellett vállalkoznia, megmutatván, hogy a régi zsidó vallás lényegileg teokratikus volt, vagyis olyan politikai kormányzat, amelyben Isten törvényei alkották egyúttal a legfőbb civil autoritást is.

Spinoza azonban legfőképp természetesen a jelen iránt érdeklődött: a száműzetésbeli zsidó létezés elemzése az, amit aztán visszavetít a zsidó múltba. A zsidók Palesztinában sohasem éltek valamiféle abszolút teokráciában. A jog és a vallás csaknem teljes összeszövődése csak a Spinoza által kritizált fantomállamban jelenik meg, amely számára – hozzátehetjük – egzisztenciális értelemben vett vitapartner. Csak száműzetésben lehetséges kimondani azt, amit Spinoza fájdalmas szemrehányással mond, hogy „mindenki, aki eltért a vallástól, többé már nem is számított állampolgárnak, s pusztán ezen az alapon már ellenség is volt”. A valóság e típusában a Spinozához hasonló valláskritikusnak fel kellett számolnia a zsidó közösséghez való tartozását. A régi zsidó államban azonban – mind az első, mind a második Templom korszakában – sok zsidó tért el a vallási autoritásoktól vagy vétett törvényei ellen, anélkül, hogy ezért ellenségnek tekintették volna; vagy akár még olya-

nok is – a szadduceusok –, akik vitatkoztak az orális törvények és a teokrácia legfontosabb alapelveivel, s mégis, jogaikkal szabadon rendelkező, akár befolyásos polgárai is lehettek a közösségnek. A régi Izraelben egy Spinozához hasonló személy így szabadabb s kevésbé elidegenedett lett volna. S az is teljességgel valószínű, hogy lefestvén a régi izraeliták idealizált és bizonyos mértékig képzelt teokráciáját, Spinoza a negatív lenyomatát vetíti ki annak, amit a zsidóság száműzetésbeli eltorzult létének tekint.

Am ha a zsidóság mint vallás elvesztette is *raison d'être*-jét a Templom lerombolásával, a zsidó nép mégsem szűnt meg létezni. Századokon át féltékenyen őrzi fantom-„hazáját”, amely úgyszólván „vallási babonákban” gyökerezik. Ezen túlmenően – mint Spinoza szülei s a többi marannus – megmaradtak még a kényszerű megtérés és a kegyetlen üldözés ellenére is, s nyíltan visszatértek a zsidósághoz a titkos vallásgyakorlás nemzedékei után is. Van ebben valami racionálisan felfoghatatlan, egyfajta teoretikus botrány; ugyanez empirikusan pedig – legalábbis *prima facie* – egy talányhoz vezet.

Spinoza így – a maga módján – ugyanazzal a problémával szembesült, amely zavarba hozta a zsidókat és a keresztényeket egyaránt: a zsidó nép csodával határos fennmaradásával. A zsidók azt állítják, hogy ők Isten kiválasztott népe, amely – még ha bűnös is – áhítja a megváltást. A keresztények ezzel szemben azt vallják, hogy a zsidók voltak Isten kiválasztott népe, akiket – mivel nem fogadták Messiásként Jézust – Isten eltaszított magától.

Spinozának – cseppet sem meglepő módon – mindkét magyarázati módot transzcendensként kell elutasítania. Ő tisztán természeti magyarázatot kíván adni, amely társadalmi és pszichológiai okokon nyugszik. Nem jelentőség nélküli tény, hogy a Spinoza által adott kettős magyarázat részben az ő saját marannus háttere előtt világosodik meg igazán. Ami a zsidókat fenntartotta – mondja –, az részben a pogányok zsidókkal szembeni gyűlölete volt – kívülről, részben pedig saját vallásos hitük („babona”) hatalma – belülről.

A pogányok gyűlölete, Spinoza nézete szerint, elősegíti továbbélésüket. Annak következtében, hogy a zsidók ily nagy mértékben hangsúlyozták különállásukat a többi néptől, nem is kaphattak mást viszonzásul, mint ellenségességet és ellenérzést. Ennek eredményeként aztán a külső nyomás kierőszakolja a zsidóknak mint csoportnak a fennmaradását, még ha sok egyes zsidót kiközösítenek is, akik így elvesznek a nép szempontjából. Ez egy modern, lényegileg szekularizált magyarázat, ami mára banalitássá vált (az utolsó fontos író, aki még alkalmazta, Sartre volt). Spinoza volt azonban legalábbis az egyik első, aki ily összefogottan fejtette ki.

Amint Spinoza ezt saját tapasztalatából és a marannusok történelméből is jól tudta, a külső tényező hatékony maradhat jóval azután is, hogy a belső tényező elvesztette érvényességét. Nyilvánvalóan ez okból úgy vélte, ha a zsidók egyénekként teljesen szekularizálnának is, közösségüket tekintve mégis továbbra is zsidókként lé-

Milyen folyóirat a

Kommentár?

Szabadelvű, széles látókörű, biztos ízlésű, elfogulatlan, tisztességes.

Példaképe a kilencven éve fennálló amerikai *Commentary*.

A jelenvaló múltat éppúgy fürkészi, mint a múlttá váló jelent. Nem a fű alól, hanem a magasból szemlélődik. Szívén viseli a kisebbségek sorsát, így a Magyarországon különösen problematikus létű zsidóságot. Elő szeretné mozdítani a Kárpát-medencében élő nemzetiségek közeledését. Nem tágít az emberek közti egyenlőség kipróbált eszméjétől. Világosan beszél, és amit elmond, bizonyítja, illusztrálja. És olvasmányos sem utolsó.

Miért fizessen elő a Kommentárra?

- Mert az újságos standokon elborítják a szabad sajtó kezes termékei.
- Mert saját meggyőződését láthatja igazolva benne.
- Mert a keresők lapja, és úgy hisszük, egyelőre még Ön is keresi, nem találja meg az igazságot.
- Mert nem akarjuk, hogy zavarba jöjjön, ha barátai megkérdeik: előfizette-e már.
- Mert így engedményhez jut, nemcsak kényelemhez.
- Mert a tiszta gondolkodás a mai körülmények között a túlélést jelenti

Egy szám ára: 72 Ft.

Évi tíz szám előfizetéssel: 640 Ft.

A lap előfizethető a Polliacqua Kft. számláján: Általános Értékforgalmi Bank 204-13961. Előfizetőink jelentkezését várjuk a szerkesztőség címén (Pelle János, 1055 Budapest, Honvéd utca 24. V. em 1.) vagy telefonján: 131-8484.

teznének (s így is neveznék őket), e nézőpontból tekintve a pogányok gyűlölete *in perpetuo* fönntartaná őket.

Így hát Spinoza részéről telitalálat, hogy nem az egyszerű zsidókat, hanem a marannusokat választotta ki e tézis illusztrálására. A marannusok az antiszemitizmus egyedülálló bélyegétől szenvedtek már jó néhány évszázaddal a modern antiszemitizmus megjelenése előtt. A zsidóság történetében első alkalommal az antiszemitizmus nem a zsidó vallással való szembenállásból, hanem a magával a zsidó létezéssel szembeni ellenséges érzületből származott: egzisztenciális antiszemitizmus volt. A *converso*, aki elhagyta a zsidó vallást, és őszintén törekedett asszimilálódásra a keresztény társadalomban, azzal találkozott, hogy a diszkrimináció továbbra is érvényben volt vele szemben, még hozzá most *származása és vére* miatt. Ez az egzisztenciális antiszemitizmus a 19. és a 20. században újraéledt, s legjövátehetetlenebb megnyilvánulásai az auschwitzi krematóriumok voltak; korábbi változata azonban megtalálható már az Ibériai-félszigeten, a reneszánsz végnapjaiban is. A „faj tisztaságának” a modern antiszemiták által bevezetett fogalma és a „vér tisztaságáé”, amelyet ibériai elődeik alkotnak meg, ugyanannak az éremnek két oldala: a zsidókkal szembeni gyűlölet már nem függött a vallástól, ettől kezdve pusztán a létükben gyökerezett. Van valami fertőzőtség, valami megvetendő és elrémisztő a zsidó pusztában létezésében is. A zsidó megtérhet a kereszténységhez, vagy (mint Spinoza), elhagyhat minden vallást; mégis, akár akarja, akár nem, továbbra is az „osztály vagy a nemzet amaz egyetemes elnevezése” alá foglalják, s ennek nyomán továbbra is az undor tárgya marad.

Auschwitz az antiszemitizmus e típusának logikus következménye; ha a stigma a zsidó pusztában létezésében rejlik, csakis a fizikai megsemmisítés útján lehet megszüntetni. Ám az ibériai inkvizíció nem is álmodott arról, hogy ilyen messzire elmenjen. A középkorban és a reneszánszban a száműzés volt a zsidóktól való megszabadulás bevett módja. Csak a „felvilágosodott” modern korszak tette lehetővé a fizikai megsemmisítést. Mégis, a marannus történelmen át Spinoza bepillantást nyerhetett a zsidó létezés mélyszerkezetébe: felfedezte – jóllehet még nem volt képes fogalmilag artikulálni –, hogy a zsidó létezés tágabb, mint a zsidó vallás, s a kettő nem azonosítható minden további nélkül.

SZEKULARIZÁCIÓ ÉS AZ ÚJ ZSIDÓ „ÁLLAMPOLGÁRSÁG”

Spinoza volt tehát az első szekularizálódott zsidó? Amit biztosan állíthatunk: Spinoza megtette az első lépést a zsidó élet esetleges szekularizációja felé, mivel empirikusan vizsgálta azt, csak a világi történelem erőinek alávetett természeti jelenségként. Amennyiben így járt el, törést idézett elő a zsidó vallás és hagyományos közösség között egyfelől, s a zsidó élet átfogóbb totalitása közt másfelől. Mégis, az a kérdés nyitva maradt, hogyan is értelmezzük ezt az újfajta zsidóságot. Alternatívák sokasága adódik, amelyek közt akadnak ellentmon-

dásosak is, s ezek logikai lehetőségként mind benne foglaltatnak Spinoza álláspontjában, jóllehet ő maga történetileg képtelen volt arra, hogy válasszon közülük.

1. *Asszimiláció*, amely az individuumot közvetlenül a társadalom egyetemes dimenziójába helyezni; az államhoz mint politikai főhatalomhoz fűződő kapcsolata volna az egyetlen kötődése.

2. *Vallási reform*, amely megszüntetné a zsidók rágaskodását az autonóm politikai hatalomhoz, s a benne hívőket, mondjuk, német, francia, amerikai állampolgárokká tenné, „akik a mózesi hit alapján élnek”.

3. *Világi nacionalizmus*, a (vallástól és állampolgárságtól függetlenül tekintett) zsidó nép mint a zsidó azonosság alapvető egzisztenciális és kollektív dimenziója fogalmának hangsúlyozásával.

4. *Cionizmus*, amely magában foglalja a zsidó politikai létezés megújulását egy független államon belül. Olyan lehetőség ez, amelyet Spinoza ténylegesen előre látott (a *Teológiai-politikai tanulmány* egyik híres és sokat idézett részletében, amely sok modern cionista képzetet foglalkoztatta Moses Hesstől David Ben-Gurionig).

Ezek az alternatívák sem nem merítik ki a tényleges lehetőségeket, sem nem zárják ki kölcsönösen egymást, s valamennyiben további, árnyalatnyi megkülönböztetések lehetősége rejlik. Nem is vezethető le mind egyforma könnyen Spinoza álláspontjából. Az asszimiláció például, Spinoza elmélete szerint, az egyének gondját meg tudja oldani, az egész népet azonban nem, hiszen a pogányok gyűlölete önmagában is örök időkre fön-

Szombat

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata

Évente **tízszer** megjelenő számban zsidó értékeket közvetít és zsidó érdekvédelemért lép fel.

Tudósít a belföldi és a külföldi zsidó eseményekről, különös tekintettel Izrael híreire, bepillant a zsidó iskolák és szervezetek életébe, neves zsidó személyiségeket szólaltat meg, és információval szolgál a gazdasági és kulturális élet valamennyi – a zsidó közösségeket is érintő – kérdéseiről.

Őszi számaink tartalmából:

- Mire használhatók a kárpótlási jegyek?
- 1956 és a zsidóság
- A nemzetiségi-ügy dokumentumai
- Őrségváltás – Izrael választások után
- Szexualitás és a hagyomány
- Ember Mária a Wallenberg-mítoszról
- Elie Wiesel novellája

Ön is **fizessen elő** a Szombatra az OTP IX. kerületi fiók 218-98093/521-006670-7 számú számláján, vagy Budapesten a Garay u. 48. szám alatti kiadóhivatalban! Az **előfizetés ára** egy évre belföldre 580 forint, külföldre 40 USD. **Érdeklődni lehet** délutánonként a 142-6924-es telefonszámon.

tartja a zsidó népet. A zsidóságon belüli vallási reformot, még ha nem összeegyeztethetetlen is nézeteivel, nem tekintette küszöbön álló feladatnak; az egyetlen reform, amelyre gondolt, az egyetemes népvallás irányába hatott. Ami pedig a zsidó állam megújítását illeti, Spinoza nem ajánlhatta a teokratikus formát, a világi variánsnak pedig az ő számára még nem volt jelentése. Habár tudta, hogy a zsidókra, a marannusokra s a magához hasonló nem hívőkre egyaránt úgy hivatkoznak, mint akik egyazon nemzethez tartoznak (s így ugyanazon körülményeket kell elviselniük), a vallástól elválasztott, zsidó nemzeti lét eszméje számára még nem létezett mint jól definiált, teoretikus fogalom. Hogyha Spinoza a maga számára vindikálta volna azt a jogot, hogy elhagyván a vallást, mégis a közösség tagja maradjon, teljes tudatossággal „az első világi zsidónak” tekinthetnének őt.

De nem tette. Ezt a címet, ha egyáltalán valakinek, akkor Spinoza idősebb s kevésbé tehetséges (bár jelenlegként talán összetettebb) barátjának, dr. Daniel de Pradónak adhatjuk, aki hajdan marannus s titkos zsidó volt Spanyolországban. Röviddel azután, hogy Amszterdamba emigrált, s nyilvánosan is visszatért a zsidósághoz, kétségeit fejezte ki valamennyi történeti vallást illetően, barátságot kötött Spinozával, visszavonta állításait, visszaesett, végül pedig kiközösített nem egészen egy évvel Spinoza után; Spinozával ellentétben azonban ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy a közösség tagja legyen, jöllehet elvetette a halála előírásait.

Szélesebb intellektuális érdeklődésétől vezettetve Spinoza szekularitással kapcsolatos üzenete a világnak mint egésznek szólt. Nyilvánvalóan azt föltételezte (abban a korban helyesen), hogy ez a küzdelem a judaizmuson belül reménytelen. Ami a személyes szintjén tragikusan törbe csalta őt, az volt, hogy nem látott lehetőséget a zsidóságon belüli változásokra. Egyfelől tudta, hogy zsidó sorsa elől nem menekülhet el, s erre nem is törekedett; másfelől azonban azt sem kísérelte meg, hogy zsidóként keressen rehabilitációt (még a világi zsidóságra való explicit orientálódás értelmében sem). Így aztán egy kettős tagadás foglya volt: a pogányok zsidónak tekintették, a zsidók pedig eretnekként utasították el.

Mivel a világi zsidóság modern fogalom, s mivel elkerülhetetlenül rendelkezik társadalmi dimenzióval, a hagyományos közösség által nem realizálható. Az a zsidó korporáció, amelyhez a világi zsidók továbbra is tartozni akarnak mint „polgárai”, már nem az autonóm, középkori közösség, hanem a zsidó nép. Spinoza idejében azonban csak a középkori közösségstruktúra létezett a zsidó kötődés kifejezőjeként. A világiság voltaképpen fogalma még nem nyert polgárjogot, nem is beszélve a zsidó világiság még bonyolultabb eszméjéről. Az embereket mindenekelőtt valláshoz való tartozásuk alapján azonosították – s ez különösen érvényes volt a zsidókra. Ahhoz, hogy valaki egy bizonyos társadalomhoz tartozhassék, olyan valláshoz kell tartoznia, amelyet az elismer. Igaz ugyan, hogy Spinoza zsidóságkritikáját arra használta fel, hogy az „állampolgárság” és a vallás eme

összekapcsolása ellen harcoljon. De mialatt egy nyilvánvaló, világi üzenetet intézett a „nagybani” társadalomhoz, nem adott megoldást a zsidóság mint olyan számára. Spinoza az individuumok és az államok szekularizálódásáért harcolt, de még nem rendelkezett a nem politikai, világi zsidó nemzet modern eszméjével.

A marannus történelem és saját sorsa mint „az ész marannusáé” egyfajta élelétást kölcsönzött a számára; mélyen átlátta a zsidók helyzetét, s megkülönböztette a zsidók vallását aktuális, fundamentálisabb létezésüktől. Ám Spinoza nem fejlesztette tovább ezt a belátást azon az elméleten túl, miszerint a pogányok gyűlölete őrzi meg a zsidókat, s tartja fenn őket örökké. Míg a nyugati társadalomnak rendelkezésére bocsátotta a világiság tiszta, pozitív doktrínáját, saját népe számára nem tudott egyebet adni a tiltakozás kilátásánál. Nem látott módot arra, hogyan lehetne megszüntetni a kapcsolatot a zsidóságon belüli „állampolgárság” és vallási engedelmesség között, de e gondolatot nem is tudta elfogadni.

AZ ÁTOK FELOLDÁSA

Időről időre találkozunk olyan kérelmekkel, melyek célja a Spinozára kimondott átok feloldása. 1925-ben Joseph Klausner, a zsidó történelem kutatója a jeruzsálemi Scopus-hegyen azt kiáltotta: „Baruch Spinoza, testvérünk vagy.” Az 1950-es évek első felében Izrael miniszterelnöke, David Ben-Gurion állt ama kampány élére, amelynek célja az átok feloldása volt. 1953-ban pedig Izrael akkori főbábijja, Yizhak Halevi Herzog válaszolt a néhai G. Herz Shikmoninek, a haifai „Spinozaeum” igazgatójának folyamodványára, amelyben azt kérdezte, a halála szempontjából még mindig érvényben van-e a kiközösítés; a kiközösítés csak Spinoza életének időtartamára terjed-e ki, vagy a további nemzedékekre is. Herzog rabbi válaszul nem fogalmazott meg semmilyen szabályt, lehetőséget hagyva a további vizsgálódásoknak. Ám a Spinoza műveire kimondott átokra vonatkozóan a szabályozás világos volt: „Megvizsgáltam a hirdetmény szövegét (a kiközösítő végzést), és azt találtam... nem határozza meg, mi vonatkozik belőle az eljövendő nemzedékre, csak a Spinoza életében követendőket rögzíti... Úgy tűnik, a Spinoza műveinek olvasására vonatkozó tilalom már nem áll fenn.”

Az átkot feloldani szándékozó mindeme kísérletek valójában elvétik a célt. Spinozának nincs szüksége rá, hogy bármiféle autoritás igazolja őt. Csak megütközéssel szemlélhetjük azt a diszkrpanciát, ami egyrészt az intellektuális történelemre gyakorolt tényleges hatása, másrészt azon kísérletek közt áll fenn, hogy megadják neki a megkésett institutionális igazolást. Az átoknak annyiban volt jelentősége, hogy elszigetelte Spinozát kora tényleges zsidó közösségétől, s bárki akarná is ma visszavonni, három évszázadot késett. Az átok visszavonásának igénye csak akkor veszítené el anakronizmusát, ha szimbolikus értelmet kapna – talán nemzeti, ideologikus értelmet –, nem pedig pusztán vallásit. Ek-

kor azonban szembe kellene néznünk az ellentmondással, hogy egyfelől elfogadjuk az átok vallási fogalmát (hiszen ez benne foglaltatik abban az igényben, hogy vonják vissza a Spinozára kimondott átkot), másfelől pedig elvetjük azt (amennyiben megváltoztatnánk jelentését).

Végezetül még egy, döntő jelentőségű kérdés: ki kaphatná meg a mai zsidó világban a fölhatalmazást Spinoza visszafogadására a zsidóságba? A lubávicsi rebe? Izrael miniszterelnöke? A Zsidó Teológiai Szeminárium tantestülete? A B'nai B'rith? Ma már nem létezik semmifajta normatív zsidóság – annak a folyamatnak az eredményeként, amelynek egyik kezdeményezője éppen Spinoza volt.

Azáltal, hogy noha elvetette korának obszerváns zsidóságot, a kereszténységhez mégsem tért meg, Spinoza

szándékától függetlenül megtestesítette azokat az alternatívákat, amelyek a későbbi, a zsidóságnak a modern világgal való találkozását követő nemzedékekre vártak. E találkozás eredményeként ma már nincs a zsidó létezésnek egyetlen normája. Vannak ortodox és világi zsidók, konzervatív és reformzsidók, cionista és anticionista zsidók, s mindezekben a kategóriákon belül ismét vannak különböző árnyalatok és alkategóriák. A mai zsidóságot ténylegesen az határozza meg, miként élnek a valóságos zsidók, nem pedig egyetlen, kényszerítő érvényű modell. Ha írásaiban nem is, de életében éppen Spinoza jelezte előre ezt a fejlődést, aki így a kortárs zsidóságról, létezésének és fennmaradásának összetett kérdéseiről való gondolkodás számára a továbbiakban is középponti jelentőségű marad a szerepe.

BOROS GÁBOR FORDÍTÁSA

JEAN LACOUTURE

Zsidók és jezsuiták az aranyszázadban*

16. századi spanyol világ, ahonnan Jezus Társasága elterjedt – bármily erős volt is annak párizsi szellemi magvetése és kényszerítő római meggyökerezése – vallási szempontból tragikusan kusza szövet.

A történelmi látóhatárt egy végzetes dátum jelzi: 1492, annak a dekrétumnak az éve, mellyel a Katolikus Királyok a hírhedt választást kényszerítik a zsidókra és a „mórokra”: „*bautismo o expulsión*” – keresztelkedés vagy kiűzetés. Egy ilyen intézkedés a kor számos társadalmát felbolygatta volna, de egyiket sem annyira, mint a spanyolt, mely évszázadok óta mélyen szemitizálódott annak az erőteljes zsidó-arab jelenlétnek a révén, amelynek a 8. századtól Granada visszahódításáig az andalúz királyságok bámulatos prosperitásukat köszönheték [...]

Nem agresszióról volt itt szó, nem külső nyomásról vagy behatolási kísérletről: ez már megtörtént. Marcel Bataillon úgy véli, a 14. század végétől a spanyol egyházat már *conversók* – áttértek – népesítették be, akik a ferencesek indította radikális katolikus reform idején erőteljesen hozzájárultak a spanyol kereszténység arculatának átformálásához.

Az 1492-es dekrétum véget akart vetni ennek a befolyásnak – de legalábbis nem engedte felerősödni. A mintegy 50 000 áttért váratlan befogadása nem oldotta meg a problémát, csupán interiorizálta [...]

Eusebio Rey spanyol jezsuita történész az „új kereszt-

tények” egyik megjelenési és cselekvési formájára helyezi a hangsúlyt: arra, amely a vallási rendeken és a hierarchián belül jelentkezik, és még az inkvizíció idején is tart. Egyes szerzők, mint Marcel Bataillon és Americo Castro a *conversók* buzgalmát és kérlelhetetlenségét emelik ki e téren. Tulajdonképpen a neofiták hagyományos extremizmusának megnyilvánulásáról volt itt szó.

Mindazonáltal, Rey főtisztelendő szerint, az áttértek beépülésének más magyarázata is van, éspedig társadalmi eredetű. A vallási rendekbe és a katolikus hierarchiába való behatolásukkor az újonnan jöttek „*olyan életmódot találtak* – írja Rey –, *mely védelmi eszközt nyújtott számukra a vértisztaság iránt rendkívül érzékeny társadalom megalázásai ellen*”.

A *limpieza de sangre* – a vértisztaság – problémáját ugyanis a Katolikus Királyok dekrétuma természetesen nem oldotta meg, a vitát csupán vallási területről faji alapra helyezte át, és ezzel a „purifikáció” stratégiájának aprólékos kidolgozását indította el. Az 1492-es fejecsapás, mely a vallást és a társadalmat kívánta egyesíteni, igazában két kasztra vágta Spanyolországot: a „tiszták” és a „tisztátlanok” kasztjára, ahogyan Toledó érseke, Martinez Siliceo fogalmazta 1547-ben kiadott „Vértisztasági statútum”-ában.

A műveletet három ütemben kellett végrehajtani: *megkülönböztetés, elszigetelés* (a „tisztátlanok” karanténba zárásával), *felszámolás* (számkivetéssel vagy halállal). Ez az eredete annak a szörnyű zúzó-hengerlő akciónak, melyet Siliceo és az inkvizíció vezetése alatt hajtottak végre: Spanyolország társadalmi élete a hamis áttértek (a maránnusok) szakadatlan üldözésévé alakul át, állandósult perré az általános gyanakvás légkörében.

* Részletek a szerző *Jezsuiták* c. művének első, *A hódítók* c. kötetéből (Seuil, Paris, 1991)